

DİLÇİLİK**UOT 81.46.01.46****DİLDƏ FONOTRANSLİTERASIYA MƏSƏLƏLƏRİ
(KONSEPTUAL BAXIŞ)****F.A.ŞİRİYEV*****Bakı Dövlət Universiteti
fikrethemkar@mail.ru***

Məqalə həm ümumi dilçilik baxımından, həm də Azərbaycan dilçiliyi baxımından fonotransliterasiya məsələsinin araşdırılmasına həsr edilmişdir. Əsas istiqamət olaraq dünya dilçilərinin bu sahədə fikirlərinə münasibət bildirilmiş və bu münasibətlərdə fərdi fikir ortaya qoyulmuşdur. Burada daha çox nəzəri-konseptual baxışlara üstünlük verilmişdir.

Açar sözlər: ədəbi dil, fonotransliterasiya, əlifba, dominant, fonetika

Etnosun, xalqın, millətin mövcudluğu bütün tarix boyu onların dili ilə konkretləşib. Dünyada təxminən 5000 dil mövcuddur, lakin onlardan yalnız 250-yə yaxını ədəbi dilə malikdir. Bu, o deməkdir ki, hər hansı danışq dili hələ ədəbi dil deyil. Etnosun dili o vaxt ədəbi dilə çevrilir ki, həmin dildə yazı mövcud olsun. Etnosun dili yazılı şəkil almayıbsa, bu dil yayılmayıb. Ən azı, danışq dilindəki səslərin qrafemi mövcud olmalıdır. Burada biz nəzərə almalıyıq ki, dildə mövcud vahidlərin yazıya çevrilməsi fonotərtibatdan ibarətdir. Ona görə ki, söz yalnız səslənmə deyil, transliterasiyadır – yazıya – literə çevrilməsidir. Burada hamıya məlum bir sualın bəlli cavabı var: Sual: “Yazı nə üçün lazım idi?”:

1. Zaman baxımından məlumatı çatdırmaq üçün. Hər hansı vacib məlumatı çatdırmaq üçün insanlar müxtəlif yollar axtarıb, nəhayət, məlum olub ki, dolğun məlumatın çatdırılması üçün yazıya ehtiyac var. Bu yazı növünü tapmaq asan olmayıb. Ona görə də bu gün dünyada 100-dən çox əlifba növü mövcuddur.
2. Məsafə baxımından məlumatı çatdırmaq üçün. Bu zaman insanlar müxtəlif ismaric göndərmək növlərindən istifadə ediblər. Bütün dünya xalqlarında məsafə baxımından ismaric göndərmək üçün müxtəlif vasitələr olub (məsələn, Azərbaycan nağıllarında əşyavi məlumatgöndərmə üsulları).

3. Şəxsi münasibətləri – informatik, poetik, emosional fikirləri çatdırmaq üçün (bu məlumatçatdırma üsuluna daha çox şifahi dil üsulları daxildir, yəni burada yazıdan daha çox fərdi danışq dili əsas rol oynayır).
4. Dövlət mövcudluğunu tarixiləşdirmək üçün (buraya artıq mükəmməl dil üslubları daxildir. Bu zaman dilin daxili potensialından istifadə etməklə həm də etnos dövlətinin sübutu və digər etnoslar tərəfindən qəbulu əsasdır).

Bütün bu vacib şərtlər tarix boyu fonotransliterasiyanı tələb kimi ortaya qoymuşdur. Burada nəzərə alınmalıdır ki, yuxarıda verilmiş bölmələr şərti xarakter daşıya bilər. Lakin biz həm də nəzərə almalıyıq ki, bu bölmələr yazının hər hansı etnos dilindəki sözlərin qeydiyyatına alınması üçün vacib şərtədir. Özgə vasitə və yol yoxdur. Hər hansı mükəmməl əlifbaya malik xalq ədəbi dilə - yazıya, bədii ifadə vasitələrinə malik olmaya da bilər. Dillərin inkişafında tarix boyu bu, özünü sübut etmişdir. Ümumi dilçilik baxımından bu məsələni araşdıran İ.Fridrix dünyada bəlli yazılar haqqında tipoloji bölgü aparmışdır. Onun fikrincə, yer üzündə yazı-əlifba dövrləri və mənsubluğu belə təsnif edilə bilər:

- qədim Misir (e.ə. III minillik);
- şumer yazısı (e.ə. III minilliyin birinci yarısı);
- elam heroqrifləri (e.ə. III minillikdən sonra);
- protohind yazısı (e.ə. III minilliyin I yarısı);
- kirit yazısı (e.ə. III-II minillik);
- luva-xett heroqrifləri (III-I minillik);
- çin heroqrifləri (e.ə. II minillikdən bu günə qədər);
- mayya yazısı (e.ə. I minillik);
- asteklərin yazı-piktoqrafik əlifbası (1, 26).

İ.Fridrixin bu təsnifatında, yazıları - əlifbaları zaman baxımından sıralanarkən fonotransliterasiya – səslərin yazıya, səslərin ədəbi-bədii formaya çevrilməsi nəzərə alınmamışdır. Hətta özü qeyd edir ki, “bunlar yazının xarici formasıdır” (1, 49-51).

Bizə elə gəlir ki, İ.Fridrix transliterasiyanı fono hissəsindən ayrı götürmüşdür. Bu baxımdan da, görünür alim etnosların özlərinə əlifba-literoqrafika yaratmaq cəhdini diaxron baxımdan deyil, sinxron baxımdan izləməyə üstünlük vermişdir. Ona görə də İ.Fridrix əlifbaların müqayisəsində bəzi cəhətləri nəzərə almamışdır. Nəyi?

1. Dünyada elə əlifbalar bəllidir ki, həmin əlifbalar bu gün istifadə edilmir, məsələn, qədim latın, yunan, qədim türk və sair. Lakin bu əlifbalar digər əlifbaların yaranmasında rol oynamıb.
2. Elə əlifbalar mövcuddur ki, onlar heç bir dəyişmə edilmədən bu gün də istifadə edilir, məsələn, V əsrdə Mesrop Maştotsun yaratdığı gürcü əlifbası, ərəb əlifbası və sair.
3. Dünyada 21 ərəb dövlətinin (7 dialekt), 8 slavyan xalqının (11 dövlət) istifadə etdiyi əlifbalar.

Bizə elə gəlir ki, bizim adlarını çəkdiyimiz yazı növləri, qrafik ifadə

formaları təkmilləşdirilməlidir. Gəlin nəzərə alaq, bu gün 8 slavyan xalqının istifadə etdiyi IX əsrdə Konstantin və Mifodi tərəfindən yaradılmış kiril əlifbası bu gün BMT dillərindən biri kimi qəbul olunmuş yazı və dil kimi qəbul edilə bilməz. Çünki burada sözlərin tələffüzü və yazılışı arasında kəskin fərq var. Eyni fikri biz bütün dünyada geniş yayılmış və istifadə edilən ingilis dili haqqında deyə bilərik. Çünki qədim latın dili əsasında tərtib edilmiş ingilis dilindəki sözlərin yazılışı və tələffüzü kəskin fərqlənir.

Qloballaşma dövründə bəşəriyyət vahid anlaşıma yazı dilinə cəhd göstərir. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi ərəb, rus-slavyan, ingilis-roman dilləri daxilindəki fərq böyük çətinlik yaradır. Bu baxımdan bu gün bəşəriyyət ortaq fonotransliterativ yazı axtarışındadır.

Haqlı olaraq N.Trubetskoy səslərin stilistik-üslubi funksiyasından danışarkən qeyd edir ki, “səsin literativ-yazılı forması dünya dillərində dominantlıq-üstünlük əlamətidir. Bu zaman aparıcı dillər özünü sübut edir (2, 22-35). Böyük alim bu fikri söyləyərkən bütün aparıcı dilləri nəzərə almışdır. Sadəcə olaraq nəzərə alaq ki, bu gün dünyada aparıcı, daha dəqiqi dominant-aparıcı dil ingilis dilidir. Bəlkə də buna görə, heç kim bu dildə olan qüsurları demir. Məsələn, ingilis dilində bütün feillərə artırılan “er” şəkilçisinin tarixən türk dilindən keçmiş “ər” – kişi, insan, yaxud ingilis dilindəki bəzi isimlərə artırılan “men” – insan demək olduğunu heç kim qabartmır: to teach-teacher, to drive-driver, business-businessmen. Türk dillərində olan bu qayda (icraçı insanı-şəxsi bildirən sözün əlavə olunması) Ellin dövründə roman dilləri qrupuna daxil olmuşdur. Eyni hadisə (türk dillərinin təsiri) slavyan dillərində baş vermişdir: tovarış-davar iş, beştau-beş dağ, saratov-sarı torpaq, kopeyk-köpük.

B.de Kurtene fonoloji məsələlərə toxunarkən göstərir ki, bəşəriyyət həmişə mükəmməl yazıya cəhd göstərmişdir (3, 215). Bu isə o deməkdir ki, dünyada dilçiləri dilin ilk və əsas yarusu kimi fonetikanı milli dillərin bazisi hesab etmişlər. Müxtəlif dillərdə fonetikaya ciddi maraq ən çox ona görə çətindir ki, tarixən fonosistem əyani olaraq, yəni diktoloji-səslənmə formasında bizə çatmamışdır. Leksik, morfoloji, sintaktik baxımdan milli dili araşdırmaq asandır. Fonoloji baxımdan 100 il, 1000 il bundan əvvəlki dilin səs və söz tələffüzünü təsvir etmək isə mümkün deyil. Bu sahədə baş verən dəyişmə və deformatsiyalar, digər tərəfdən bəzi alimlərin ehtimal üzərində qurulmuş iddiaları dəqiq qənaətləri çətinləşdirir. Məsələn, bütün ömrünü Azərbaycan dilinin araşdırmasına sərf etmiş E.V.Sevartyan dilimizdəki “aslan” sözünün fonotərtibatından bəhs edərkən yazır ki, bu söz azərbaycan dilində “ər salan” mənasındadır (4, 149). Fikirimizcə, bu, dilə münasibətdə etimoloji deyil, ehtimoloji münasibətdir. Dil yozmalarla idarə olunmur.

E.N.Şipova “Rus dilində türkiizmlər lüğəti” əsərində türk dillərindən slavyan-rus dilinə keçmiş və fonotərtibat baxımdan dəyişmiş sözlərin hamısını analiz etmişdir. Onun bu lüğətində əsl türk-azərbaycan sözləri yalnız dil baxımından deyil, həm də daxili semantik məna baxımından mahiyyətini qorunub saxlanmışdır.

Bizə elə gəlir ki, fonotransliterativ proses bütün mükəmməl dillərdə - ədəbi-bədii imkanlara malik olan dillərdə baş verən sosiolinqviistik prosesdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Фридрих И. История письма, М., 1979, 463с.
2. Трубецкой Н.С. Основы фонологии, М., 2010, 335с.
3. Boduen de Kurtene İ.A. Ümumi dilçilik üzrə əsərləri. Bakı, 2014, 331s.
4. Севартян Э.В. Аффиксы именного словообразования в Азербайджанском языке: Опыт сравнительного исследования. М., 1966, 436с.
5. Щипова Э.Н. Словарь тюркизмов в русском языке, Алма-Ата, 1976, 445с.

ВОПРОСЫ ФОНОТРАНСЛИТЕРАЦИИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ (КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД)

Ф.А.ШИРИЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию вопроса фонотранслитерации в свете азербайджанского и русского языков. В первую очередь, выражено индивидуальное отношение к рассуждениям в данной области. При этом отдается предпочтение теоретико-концептуальным взглядам.

Ключевые слова: Литературный язык, фонотранслитерация, алфавит, доминирующей, фонетика

THE LANGUAGE IN THE PHONOTRANSLITERATION ISSUES (CONCEPTUAL VIEWS)

F.A.SHIRIYEV

SUMMARY

The article is dedicated to studying the issue of phonotransliteration in terms of globalism, as well as in terms of Azerbaijani linguistics. The main focus of the world linguists is to express their views on this issue and a personal opinion is expressed in these relations. Here, more theoretical and conceptual views are preferred.

Key words: Literary language, phonotransliteration, alphabet, dominant, phonetics;